

Krivchik G. G. The representative government bodies in Ukraine in times of "the Thaw" (1956–1964)

The article is devoted to the attempts of democratization of representative government bodies in Ukrainian Soviet Socialist Republic in 1953-1964. It is proved that despite the formal course for increasing the role of Councils, civil organizations and amateur formations on all the levels of public life the chief decision-making body for important matters had been the machinery of the Party. The elected representatives of the people had to approve formally all the party's decisions, the most worthy of them being invited to the presidiums of different ceremonial meetings and forums.

Keywords: "the Thaw", governmental bodies, democratization, USSR

УДК 94(477)“1980-1991”

В. Й. Керечан

НАЦІОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНИЙ ОПОЗИЦІЙНИЙ РУХ НА ЗАПОРІЖЖІ (ДРУГА ПОЛОВИНА 1980-Х – 1991 РР.)

У статті на основі матеріалів Державного архіву Запорізької області та місцевих періодичних видань розглядається проблематика опозиційного руху другої половини 1980-х – 1991 рр. на регіональному рівні – на прикладі Запорізької області. Розкрито генезу та інституційні засади “неформальних” національно-культурницьких організацій Запорізького регіону зазначеного періоду.

Ключові слова: опозиційний рух, демократичний рух, суспільно-політичні трансформації, неформальні об'єднання.

Утворення незалежної української держави 1991 р. тісно пов'язано з національно-визвольним опозиційним рухом, що активно розгорнувся наприкінці 80-х рр. минулого століття. Феномен опозиції як явища існує при кожній політичній системі. Проте слід відокремлювати опозицію, яка існує в умовах тоталітарного ладу, коли вона не інституціалізована й діє нелегально, та опозицію в демократичному суспільстві, яка є складовою частиною суспільного життя.

Передумовою розгортання опозиційного руху другої половини 80-х рр. можна виокремити сукупність політичних та соціокультурних чинників. З середини 1980-х рр. в СРСР помітними стають прояви кризи в політичній, економічній та соціальній сферах. Запроваджена широка кампанія модернізації країни, відома під назвою “перебудова”, сприяла тому, що вперше за багато десятиліть в радянському суспільстві почали лунати гасла демократизації, свободи слова, які різні верстви населення сприймали по-різному. Інституційно опозиційний рух оформився в Україні у формі різних за напрямками об'єднань, клубів, товариств на основі спільних інтересів – мова, музика, екологія, колекціонування та ін., які були альтернативними офіційним організаціям (КПРС, комсомол).

На перший погляд, ті проблеми, що закладалися в основу діяльності цих організацій, не носили стартово чітко виражених рис опозиційності. До того ж більша частина об'єднань утворювалася на правових засадах. Але внаслідок активної діяльності, що передбачала критику умов соціального життя, ці культурницькі товариства набули опозиційних, антикомуністичних, демократичних рис. У цьому відношенні відомий український дослідник Г. Касьянов вказує, що владу не слід розуміти лише в класичному варіанті, як суто політичне явище: “Може бути й влада культури: право і здатність виробляти й поширювати символи, цінності та ідеї” [1, с. 298].

Цю думку варто брати до уваги, коли йдеться про український опозиційний рух 80-х рр. ХХ ст. Майже на кожному його етапі, в рамках кожної культурницької фази завжди існували елементи безпосередньо політичні. Так, у період “перебудови” культурницькі ініціативи започаткувалися людьми, які мали абсолютно чітку політичну мету і їхнє культурництво було не більше, як тактикою [1, с. 298].

В Україні такого роду об'єднання почали виникати з 1987 р. Це Український культурологічний клуб (УКК) у Києві, Товариство української мови ім. Т. Шевченка (ТУМ), “Товариство Лева” у Львові, історико-просвітницьке товариство “Меморіал”.

Під впливом демократичних процесів, що проходили в республіці, кампанія “перебудови” отримала резонанс і серед населення Запорізької області. Тут з другої половини 80-х рр. почали виникати одна за одною різні за напрямками самодіяльні “неформальні” об'єднання.

У рамках даної наукової розвідки ставиться за мету розкрити діяльність опозиційних організацій національно-культурного напрямку на Запоріжжі наприкінці 1980-х рр. та визначити їхній внесок у розбудову загальноукраїнського опозиційного руху вказаного періоду.

Основні завдання публікації полягають у з'ясуванні причин виникнення опозиційних режимів елементів, у висвітленні напрямків роботи перших культурницьких товариств та в аналізі результатів їхньої діяльності.

На сьогодні в українській історіографії, на жаль, обмаль досліджень з проблеми суспільно-політичних перетворень періоду “перебудови”. На регіональному рівні – матеріалах Запорізької області – на сьогодні видано лише одну узагальнюючу працю – монографію проф. Ф. Г. Турченка “Запоріжжя на шляху до себе... (Минуле і сучасність в документах та свідченнях учасників подій)” [2].

Джерельною базою наукової розвідки виступають матеріали Державного архіву Запорізької області. Нами, зокрема, було проведено аналіз документів Ф. П-102 за 1988–1991 рр., що містить заяви, інструкції, постанови, рішення, інформаційні листи, аналітичні записки Запорізького обласного комітету КПУ.

Для розкриття постульованої проблеми важливо звернутися й до періодичних видань. Попри значний суб'єктивізм офіційної періодичної преси, матеріали газет “Запорізька Січ”, “Запорізька правда”, “Серп і молот”, “Индустриальное Запорожье” за 1987–1991 рр. суттєво доповнюють інформаційний потенціал досліджуваної проблеми.

Національно-культурний напрямок в опозиційному русі Запоріжжя проявився в діяльності організацій, що були аналогами загальнореспубліканських – Запорізька обласна організація Товариства української мови (ЗООТУМ), мелітопольське добровільне історико-просвітницьке товариство “Меморіал”, запорізьке товариство “Реабілітація”, “Братство”, кіноклуб “Восхождение”. У згадані організації входили переважно письменники, літератори, науковці та інші видатні фігури області, а також всі бажаючі зберегти національну самобутність Запорізького краю.

Одним з яскравих суб'єктів культурницької роботи на Запоріжжі виступав кіноклуб “Восхождение” (повна назва “Клуб друзей кино “Восхождение”). Він був створений у 1977 р. під керівництвом Володимира Кириченка. Активну участь у діяльності клубу брали В. Філімонов, О. Киценко, Д. Дундич (очолював клуб у 1982–1984 рр.), О. Лазутін (голова у 1985–1987 рр.). У роботі клубу також брали участь викладачі, вчителі, службовці, робітники, студенти та ін. [2, с. 116]. У кіноклубі здебільшого обговорювалися проблеми тогочасного життя, продукувалися нові ідеї та перспективи розвитку вітчизняної кінематографії.

З 1987 р. клуб очолив С. Колосов. З цього часу кіноклубники провели низку заходів, що отримали значний резонанс. Ці заходи полягали у демонстрації короткометражних фільмів на болючі теми тогочасного суспільства – зокрема, екологічний стан області.

У жовтні 1987 р. на базі кіноклубу було проведено II республіканський семінар любителів кіно в м. Запоріжжя у Палаці культури і техніки “Тітан”, на який були запрошені гості з інших міст республіки. На цей захід своєрідним чином відреагувала місцева влада. У довідці відділ пропаганди і агітації бюро обкому КПУ повідомляв: “На другому республіканському семінарі любителів кіно деякі особи з числа так званих “авторитетів” клубу спробували втягнути його членів в дискусію про “свободу” творчості, його незалежності від ідеології і політики, спробували принизити керівну роль КПРС” [3].

Наприкінці 80-х – на початку 90-х рр. кіноклуб “Восхождение” знаходився на вершині своєї популярності. На його базі був створений Запорізький міський молодіжний центр. Саме молодь була найбільш ініціативною та радикально налаштованою на корінні зміни частиною суспільства. Масові заходи молодого покоління викликали занепокоєння у місцевих органах влади, які трактували незвичайну активність цього прошарку населення як прояви нігілізму та екстремізму. “Особливе непокоєння викликають окремі факти захоплення молодими людьми фашистською символікою і атрибутикою, речами західного виробництва, що прикрашені іноземними надписами. Це слід розглядати, як одну з форм ідеологічної диверсії, направленої на відрив радянської молоді від марксистсько-ленінської ідеології”, – йшлося в аналітичній записці Запорізького обкому КПУ “Про негативні процеси в молодіжному середовищі” від 15 травня 1986 р. [4].

Через свою демократичність клуб “Восхождение” знаходився в центрі уваги обласних органів влади, зокрема після проведення екологічного мітингу. Діяльність кіноклубу сприяла переосмисленню політичних поглядів, ідей, застарілих догм, які десятиліттями ствердилися в свідомості суспільства.

Осередки самодіяльних організацій досить швидко розповсюдилися і в районних центрах, зокрема в Мелітополі, Бердянську, Дніпрорудному, Енергодарі. Місцева влада констатувала, що окремі представники інтелігенції створюють дрібні осередки клубів, в які втягують робітників та молодь і займаються тільки критикою політики [3]. У жовтні 1987 р. в м. Мелітополі були виявлені спроби розповсюдити магнітофонні записи виступів лідерів московського об'єднання “Пам'ять” та деякі листівки. Тому партноменклатура мала на меті сформувати спеціальні пропагандистські групи, що діяли б в усіх державних установах і давали відсіч політично шкідливим поглядам “неформалів” [3].

Неформальні організації займалися проведенням різних заходів: організація спільних читань, святкових вечорів. Серед найбільш радикальних на той час способів виявлення своїх поглядів опозиціонери використовували мітинг. Починаючи з 1989 р. в Україні проходила своєрідна мітингова війна, епіцентром якої були Київ та Львів. Мітинги в нашій області по суті були санкціоновані владою. Проте, місцева партноменклатура намагалася зробити все необхідне, щоб заходи інакодумців провести було б неможливо.

Тим не менш, на мітингах гуртувалися всі ті, хто розчаровувався у правлячій владі, ті, на яких вже не діяла стара ідеологія і віра в партію. Про ефективність діяльності “неформалів” свідчать збори, проведені в м. Мелітополі 20 січня 1989 р. міським неформальним об'єднанням “Союз сприяння перебудові”. Один з організаторів заходу дав інтерв'ю районній газеті “Серп і молот”: “На мою думку, мітинг вдався. Ми й не сподівалися, що прийде так багато людей. Думали, що проти нас виступатимуть... а після закінчення мітингу частина його учасників записалася в нашу організацію. Отже, чимало знайшлося таких, хто виявив бажання зробити свій внесок у перебудову, боротися з бюрократизмом, беззаконням, за прискорення перебудови” [5, с.2].

На 1988 р. в Запорізькій області функціонувало приблизно 1242 аматорських клубів та об'єднань. Як зазначала місцева влада, “в країні з'явилися так звані неформальні громадські об'єднання, які по своєму

розуміють процес демократизації. При цьому вони демагогічно апелюють на патріотичні почуття радянських людей, спекулюють гаслами перебудови та оживлення” [6].

Яскраво виражений стиль патріотизму носив урочистий захід, присвячений 500-річчю Запорізького козацтва, що проходив в серпні 1990 р. за ініціативою культурницьких організацій. Деякі жителі Запоріжжя, в яких захід викликав велику емоційність, вирішили поділитися своїми враженнями і написали в редакцію газети “Индустриальное Запорожье”: “Що насторожило і пригнічує мене, ветерана Великої Вітчизняної війни? Передусім атрибутка на святі – вона складалася з жовто-синіх і червоно-чорних прапорів – символів не Радянської України. Ці гасла: “нехай загине злочинна Радянська влада!”. “Запоріжці, настав час Леніна знімати!”, “Люди не довіряйте більшовикам!..” [7, с.3].

Ще однією організацією національно-культурного характеру, діяльність якої була досить помітною на Запоріжжі, було міське об’єднання добровільного історико-просвітницького товариства “Меморіал”, засноване в Мелітополі у 1989 р. за ініціативою наукового співробітника міського краєзнавчого музею В. М. Тимофєєва. До складу організації увійшли С. В. Воловник – доцент Мелітопольського державного педагогічного інституту, а також Ю. Корнієнко, Л. Власенкова, А. Корнєєв.

22 грудня 1989 р. у краєзнавчому музеї відбулася установча конференція, яка затвердила статут мелітопольського “Меморіалу”. Головою організації став М.О. Опришко – Герой Радянського Союзу [2, с.127]. У статуті визначалися цілі і завдання громадської організації: збереження й увічнення пам’яті жертв сталінізму та Великої Вітчизняної війни; надання допомоги тим, що постраждали від репресій; створення пам’ятників.

Члени товариства діяли переважно в двох напрямках – встановлювали масштаби репресій і надавали допомогу реабілітованим або членам їхніх родин [8,с.3]. Роботу організації висвітлювала регіональна преса – газети “Запорізька Січ”, “Серп і молот”.

Завдяки плідній праці “Меморіалу” вдалося встановити багато імен жертв політичних репресій, які заносилися в спеціальні анкети. З цими списками час від часу ознайомлювали громадськість. Інколи співробітникам вдавалося з’ясувати місця загибелі безвинно репресованих радянською владою людей.

Так, газета “Запорізька Січ” 10 січня 1991 р. опублікувала статтю одного зі співробітників організації О. Михайлюти “Вулиця Дзержинського 32 – адреса смерті сотень запоріжців”, де вказується пряме місце розправи над “ворогами народу”. “Головорізи НКВС чинили розправу над беззбройними людьми прямо у в’язниці та у підвалах свого управління. Ночами трупи вивозили спец. машинами і потай заривали на колишньому єврейському кладовищі” [9, с.3]. За ініціативою “Меморіалу” на цьому місці спорудили пам’ятник жертвам репресій.

Восени 1990 р. в Мелітополі було проведено Тиждень Совісті. Відбулася зустріч колишніх політв’язнів ГУЛАГу, а 28 жовтня – мітинг.

18 січня 1991 р. відбулося засідання координаційної ради Запорізької організації товариства “Меморіал”, на якому розглядався проект закону УРСР “Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні”. Даний закон передбачав розкриття “білих плям” беззаконня не лише в період сталінщини, але із початку 1917 р. На нараді також прозвучали думки надати реабілітованим грошову компенсацію в розмірі 3000 крб.

Крім цього, було ухвалено рішення за допомогою місцевих органів влади установити пам’ятник: “місцевим органам влади сприяти в роботі організації товариства “Меморіал” в установленні місць поховань і спорудженні пам’ятників жертвам сталінських репресій” [10, с.2]. На конференції виступили члени товариства С. В. Воловник, М. І. Устюжин, О. А. Корнєєв.

Слід відзначити, яку велику роботу провела організація за короткий період діяльності. Заручившись підтримкою Фонду милосердя і здоров’я, товариство надало матеріальну допомогу рідним репресованих. Крім цього, воно створило список жертв культу особи по Запорізькій області і випустило відеофільм “Де так вільно дихає людина?”, спонсором якого став той самий Фонд милосердя і здоров’я. Понад 200 чоловік отримали в об’єднанні посвідчення, яке дало право на низку пільг [9, с.3].

У кінці 1990 р. заявила про себе ще одна культурницька організація – “Братство”. Про неї ми знайшли тільки фрагментарну інформацію. 5 грудня 1990 р. в газеті “Индустриальное Запорожье” було опубліковано інтерв’ю з головою новоствореного товариства А. І. Бургімом. Він зазначив, що “Братство” являє собою суспільну організацію загальнокультурного напрямку [11, с.3]. Її мета – вивчення історії України. Загальна чисельність товариства складала приблизно 500 чоловік. А. Бургім констатував, що членом об’єднання може стати кожен, незалежно від національного чи соціального стану. Діяльність товариства мала благодійний, культурологічний характер, спрямований на відродження національної самосвідомості.

Ставлення влади до самодіяльних організацій яскраво можна прослідкувати за матеріалами архівних документів. У документах Запорізького обкому та міськкому партії за 1988–1991 рр. дослідник може знайти інформацію про форми та методи боротьби партноменклатури з неформальними структурами. Як зазначав Запорізький обком КПУ, треба “вважати боротьбу зі спробами антисоціалістичних елементів створити опозиційні КПРС структури, однією з важливіших складових частин політичної, ідеологічної та організаторської роботи всіх партійних комітетів” [12]. Здебільшого ці матеріали розміщені з грифом “Цілком таємно” і дають суб’єктивну оцінку розгортанню демократичного руху в Запорізькій області.

З 1987 р. розгорнулася широка дискусія щодо стану української мови в різних регіонах України. Після цього починається процес організаційного згуртування її шанувальників. Не залишилася осторонь від цих подій і Запорізька область. У регіоні мовна проблема почала активно порушуватися з 1989 р. Відреагува-

ли на це і державні чиновники. Так М. Фролов – тодішній завідувачий міським відділом народної освіти у 1989 р. констатував, що згідно зі статистичними даними у м. Запоріжжі у 1987 р. працювала тільки одна україномовна школа (!) – ЗОШ № 31, і що тільки 12% батьків-українців хотіли б, щоб їхні діти навчалися українською мовою [13, с.3]. Таким чином, постала проблема – в зрусифікованому регіоні майже повністю викоринено українську мову як зі сфери побуту, так і з офіційного використання.

Тим часом на бурхливі дискусії, що точилися навколо мовної проблеми (здебільшого в Києві) відреагувала і запорізька наукова спільнота. Відомий культурний діяч Запоріжжя, поет П. П. Ребро в лютому 1989 р. звернувся з відкритим листом до громадськості, в якому розповів про загрозливе становище рідної мови і культури в Запорізькому краї. “Без мови – нема народу, зникла мова – зник народ,” – з сумом констатував письменник [14, с.3].

13 січня 1989 р. відбулися установчі збори обласного Товариства української мови (ТУМ), в яких взяли участь письменники, журналісти, науковці, вчителі. Очолив організацію проф. В. А. Чабаненко – декан філологічного факультету Запорізького державного університету [2, с.141-142]. Діяльність нової культурної організації була різноплановою: проведення конференцій, семінарів, мітингів.

З ініціативи ТУМ в кінці січня 1990 р. почали працювати на громадських засадах курси української мови на базі ЗДУ. На кожному з перших занять було по 70-80 курсантів (різні вікові групи). Професор В. А. Чабаненко констатував, що до кола діяльності організації входять: топонімічна робота; створення дрібних осередків ТУМ при ВУЗах, училищах, технікумах; публікація різного роду мовних словників; створення при всіх факультетах кафедр українознавства.

Зокрема, запорізька преса зазначала, що на початку лютого 1990 р. в Будинку політосвіти відбулися уроки української мови. Курси розраховані на один рік, а навчальну програму створюють викладачі ЗДУ [15, с.3].

9 березня 1990 р. відбулася перша звітно-виборча конференція Товариства української мови. В ній взяло участь 239 делегатів. На конференцію були запрошені представники суспільно-політичних об'єднань з різних регіонів. Головним лейтмотивом кожної промови була турбота про відродження духовної культури та самовизначення республіки. Місцева влада вирішила залучитися до благодійної роботи культурників. Тодішній завідувач ідеологічним відділом обкому Є. Карташов зазначив, що необхідно прийняти рішучі кроки для впровадження в усі сфери життя Закону про мови в Українській РСР [16].

22 вересня 1990 р. на пл. Фестивальній відбувся мітинг, організований ТУМ. Його відкрив доцент кафедри педагогіки і психології ЗДУ Ю. О. Гапон. Він зазначив, що з прийняттям Декларації про державний суверенітет здійснилася давня мрія українського народу. На мітингу були присутні поважні гості – проф. Альбертського університету, поет Яр Славутич (Канада) та проф. з Сан-Дієго Галина Кітаста (США) [17, с.1].

ТУМ взяло участь і в інших заходах – форумах і мітингах 1991 р. Зокрема, 31 серпня 1991 р. організація виступила проти подальшої русифікації краю. Як констатувала Т. Мірошниченко – заступник голови обласного ТУМ, призначення їхньої організації – сприяти виконанню Закону про мови, пропагувати, утверджувати і захищати рідне слово.

Протягом свого існування Товариство щосуботи проводило засідання обласного і міського осередків, на які збиралися люди різних професій, різного віку, соціального стану. Організація надавала перевагу секційній роботі – одні займалися питаннями науки, інші – культури, мистецтва, освіти. Також слід зазначити, що ТУМ взяло участь у зборі коштів на спорудження пам'ятника Т. Шевченку. З цією метою організація провела низку благодійних літературно-мистецьких вечорів.

ЗОО ТУМ налагодила контакти з національно-культурними організаціями Західної України, зокрема з “Товариством Лева” і взяла участь у Дні злуки, коли від Києва до Львова був утворений живий ланцюг єднання [18, с.2]. Отже, роль “Просвіти” у збереженні національної мови і культури важко переоцінити.

Після того, як члени Товариства взяли участь у діяльності крайової організації РУХу та інших “неформальних” об'єднань, ТУМ потрапило в поле зору партноменклатури, яка прагнула обмежити її діяльність суто культурною сферою.

Однією з форм дискредитації опозиції перед громадськістю було їх паплюження в засобах масової інформації. Крім цього, за роботою самодіяльних організацій пильно стежили правоохоронні органи. Зокрема, в партійних документах зазначалося, що міськкоми та райкоми партії ведуть постійну агітаційну роботу з посилення політичного впливу на членів неформальних об'єднань [19].

У травні 1991 р. відбулася звітно-виборча конференція ТУМ в ЗДУ. Голова Товариства В. А. Чабаненко та інші виступаючі зазначали, що процес відродження української мови в регіоні йде повільно. Особливу тривогу викликає стан викладання української мови у навчальних закладах. На жаль, і після здобуття Україною незалежності мовна проблема залишається для південно-східного регіону України актуальною.

“Просвіта” мала загальнообласний характер. Районний осередок ТУМ існував в Мелітополі, створений у вересні 1989 р. Мелітопольське ТУМ активно співпрацювало з районною організацією РУХу і мало з ним спільний друкований орган “В сім'ї вольній новій”. Всього вийшло п'ять номерів цього видання. Кількість членів міськрайонної організації становила 60 осіб. Головою самодіяльного Товариства був В. В. Гудзь. Діяльність об'єднання спрямовувалася на зміцнення національної свідомості громадян, виховання почуттів патріотизму і любові до всього українського.

“Просвіта” відіграла велику роль у формуванні національної самосвідомості населення Запорізького регіону. Неформальність, опозиційність Товариства полягала у неприйнятті офіційної політики радянської влади щодо культурної сфери, коли уряд проголошував на папері одні позиції (Закон “Про мови в Українській РСР”), а в реальності відбувалося все по-іншому. З’явилася перша суспільна організація з чітко вираженим національним обличчям, яка критикувала політику денаціоналізації, в результаті якої українська мова втратила інтегруючу функцію.

Таким чином, в Запорізькій області існували регіональні осередки майже всіх опозиційних сил України, що відіграли ключове значення в розгортанні українського опозиційного руху. Незважаючи на певну пасивність та поміркованість товариств, що утворилися на культурницькому ґрунті, їхня діяльність носила антирадянське спрямування. Культурницькі ініціативи дали поштовх для розгортання масового руху з національно-визвольним забарвленням. Викладена в даній статті проблема потребує подальших розробок, передусім щодо пошуків усних джерел та спогадів очевидців для висвітлення опозиційного руху на Запоріжжі.

Джерела та література

1. Касьянов Г. Теорії нації та націоналізму. – К.: Генеза, 1999.
2. Турченко Ф. Г. Запоріжжя на шляху до себе... (Минуле і сучасність в документах та свідченнях учасників подій). – Запоріжжя: Просвіта, 2009.
3. Справка и предложения отдела пропаганды и агитации бюро обкома КПУ “О преодолении негативных тенденций в деятельности некоторых самостоятельных формирований” (9 февр. 1988) // ДАЗО. – Ф. 102. – Оп. 38. – Спр. 122. – Арк. 3-6.
4. Витяг з аналітичної записки Запорізького обкому КПУ “Про негативні процеси в молодіжному середовищі” (15 травня 1986) // ДАЗО. – Ф. 102. – Оп. 30. – Спр. 426. – Арк. 17-19.
5. Мороз В. Мітинг // Серп і молот. – 1989. – 21 січня.
6. Постановление бюро Запорожского обкома Комптии Украины от 21 июня 1988 г. “О ходе выполнения постановления бюро обкома Комптии Украины от 21 июля 1987 г. “О некоторых вопросах деятельности любительских объединений, клубов по интересам и работе с неформальными общественными объединениями” // ДАЗО. – Ф. 102. – Оп. 38. – Спр. 122. – Арк. 20-21.
7. Усенко Д. Слушал, смотрел, удивлялся. К 500 летию Запорожского казачества // Индустриальное Запорожье. – 1990. – № 152. – 10 августа.
8. Тимофеев В. Конференція товариства “Меморіал” // Серп і молот. – 1991. – 30 січня.
9. Михайлюта О. Вулиця Дзержинського, 32 – адреса смерті сотень запоріжців // Запорізька Січ. – 1991. – № 6. – 10 січня.
10. Михайлюта О. На сесії Верховної Ради мають виступити члени товариства “Меморіал” // Запорізька Січ. – 1991. – № 12. – 18 січня.
11. Кузьменко Н. Что такое “Братство” // Индустриальное Запорожье. – № 232. – 5 декабря.
12. Постановление бюро Запорожского обкома Комптии Украины “О мерах противодействию негативным тенденциям в деятельности самостоятельных общественных организаций” (21 февр. 1989) (Сов. Секретно) // ДАЗО. – Ф. 102. – Оп. 38. – Спр. 299. – Арк. 1, 3-4.
13. Фролов Н., Котляренко Г. На это нужно время // Индустриальное Запорожье. – 1989. – 19 сентября.
14. Баташан И. Народ живет, пока жив его язык // Индустриальное Запорожье. – 1989. – № 41 (12550). – 28 февраля.
15. Андреев К. Уроки української. Товариство української мови ім. Т. Шевченка проводить уроки української мови для жителів міста // Запорізька правда. – 1990. – № 36 (18463). – 21 лютого.
16. Інформаційний лист ідеологічного відділу обкому КПУ секретарям міськкомів, райкомів Комптії з приводу звітно-виборчої конференції обласної організації Товариства української мови ім. Т. Шевченка // ДАЗО. – Ф. 102. – Оп. 38. – Спр. 333. – Арк. 6-7.
17. Державну мову України у навчальні заклади // Запорізька правда. – 1990. – № 183 (18610). – 25 вересня.
18. Шостак О. Запитання без відповіді // Запорізька Січ. – 1991. – № 27. – 8 лютого.
19. Справка о выполнении постановления бюро Запорожского обкома Комптии Украины от 19 сентября 1989 г. “О плане практических мер в связи с проведением учредительного съезда НРУ” и “О мерах по противодействию негативным тенденциям в деятельности самостоятельных общественных организаций” // ДАЗО. – Ф. 102. – Оп. 38. – Спр. 280. – Арк. 49-50.

Керечан В. И. Национально-культурное оппозиционное движение на Запорожье (вторая половина 1980-х – 1991 гг.)

В статье на основе материалов Государственного архива Запорожской области и местных периодических изданий рассматривается проблематика оппозиционного движения второй половины 1980-х – 1991 гг. на региональном уровне – на примере Запорожской области. Раскрыты генезис и институциональные основы национально-культурных “неформальных” организаций Запорожского региона указанного периода.

Ключевые слова: оппозиционное движение, демократическое движение, общественно-политические трансформации, неформальные объединения.

Kerechan V. I. National and cultural opposition movement in Zaporozhye (the second half of the 1980's-1991)

The article covers the problems of the opposition movement of the second half of the 1980's-1991 based on the materials of the governmental archives of the Zaporozhye region and local magazines on the regional level – by way of example of the Zaporozhye region. The origin and the institutional fundamentals of the national and cultural “informal” organizations of the Zaporozhye region in the specified period are being examined.

Keywords: opposition movement, democratic movement, public and political transformations, informal associations.